

Історія

УДК 94(477.63)"1939/1945":364-058.6:316.75

DOI <https://doi.org/10.5281/zenodo.17511564>**Люди з особливими потребами – жертви нацизму та пам'ять про них у Дніпропетровській області****Венгер Альберт Григорович,**

Кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри всесвітньої історії Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара, Дніпро, Україна, <https://orcid.org/0000-0002-3117-7752>

Прийнято: 19.10.2025 | Опубліковано: 31.10.2025

***Анотація.** Метою дослідження є вивчення політики пам'яті стосовно вбитих нацистами людей з особливими потребами на території Дніпропетровської області у роки Другої світової війни. У центрі уваги — маловідомий аспект політики «расової гігієни», спрямованої на фізичне знищення осіб з інвалідністю, яких нацистська ідеологія вважала «життям, негідним існування». Основою джерельної бази стали матеріали регіональних архівів, зокрема фондів колишнього КДБ, публікації місцевих краєзнавців, дані дослідницьких проєктів Об'єднаної єврейської общини України та спогади свідків подій. Результати дослідження засвідчують, що у Дніпропетровській області діяла системна нацистська політика фізичного знищення людей з інвалідністю, яка реалізовувалася через мережу спеціалізованих медичних установ та під час масових каральних акцій. У радянський період ця проблема залишалася замовчуваною через ідеологічну установку на уніфікацію жертв*

нацизму без виокремлення окремих соціальних чи етнічних груп. Лише з 1990-х років відбувається поступове відновлення пам'яті про цих людей: встановлюються пам'ятні знаки, проводяться меморіальні заходи, з'являються тематичні музейні експозиції, у краєзнавчих та освітніх практиках формується інклюзивний підхід до історії. Висновки дослідження підкреслюють, що осмислення трагедії людей з особливими потребами як жертв нацизму є важливою складовою формування колективної історичної пам'яті регіону та сучасної гуманістичної культури України. Вшанування цих жертв має не лише історичне, але й етичне значення, адже воно сприяє розвитку інклюзивного суспільства, заснованого на повазі до людської гідності, прав людини та соціальної солідарності. Збереження пам'яті про ці події є актом історичної справедливості.

Ключові слова: Друга світова війна, нацистський окупаційний режим, воєнні злочини, геноцид, жертви нацизму, комеморативні практики, меморіальна спадщина, місця пам'яті, історична пам'ять.

People with special needs – victims of Nazism and their memory in the Dnipropetrovsk region

Albert Venger,

Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Head of the Department of World History, Oles Honchar Dnipro National University, Dnipro, Ukraine, <https://orcid.org/0000-0002-3117-7752>

Abstract. The aim of the study is to reveal the extent of Nazi persecution of people with special needs in the Dnipropetrovsk region during World War II and to analyse the transformation of public memory of these events in the post-war and

contemporary periods. The focus is on a little-known aspect of the Holocaust and the policy of 'racial hygiene' aimed at the physical destruction of persons with disabilities, whom Nazi ideology considered 'lives unworthy of existence.' The study uses an interdisciplinary approach that combines historical-documentary, sociocultural, and anthropological analysis. It employs methods of source criticism, oral history, comparative analysis of archival documents and eyewitness accounts, as well as elements of a microhistorical approach to reconstruct specific human destinies. The source base is based on materials from regional archives, in particular the former KGB fonds, publications by local historians, data from research projects of the United Jewish Community of Ukraine, and the memories of witnesses to the events. The results of the study show that in the Dnipropetrovsk region, there was a systematic Nazi policy of physical extermination of people with disabilities, which was implemented through a network of specialised medical institutions and during mass punitive actions. During the Soviet period, this issue was kept quiet because of the ideological focus on unifying the victims of Nazism without singling out specific social or ethnic groups. Only since the 1990s has there been a gradual restoration of memory about these people: memorials have been erected, commemorative events held, thematic museum exhibitions created, and an inclusive approach to history has been formed in local history and educational practices. The findings of the study emphasise that understanding the tragedy of people with special needs as victims of Nazism is an important part of shaping the collective historical memory of the region and the contemporary humanistic culture of Ukraine. Honouring these victims has not only historical but also ethical significance, as it contributes to the development of an inclusive society based on respect for human dignity, human rights and social solidarity. Preserving the memory of these events is an act of historical justice and moral purification that helps society avoid repeating such tragedies in the future.

Keywords: *Second World War, Nazi occupation regime, war crimes, genocide, victims of Nazism, commemorative practices, memorial heritage, places of memory, historical memory.*

Постановка проблеми. У роки нацистської окупації території України, як і більшості окупованих територій нацистами проводилася політика масових вбивств людей з особливими потребами, які перебували на утриманні держави. Найбільшим таким закладом у області була Ігреньська психіатрична лікарня, в якій за даними звітів НДК було вбито біля 1300 пацієнтів [1]. У Васильківській лікувально-трудої колонії було він неналежних умов утримання, фактично замордовано, біля 200 пацієнтів. У Михайлівському дитячому будинку розстріляно біля 126 дітей, у Верхівцевському будинку інвалідів розстріляно біля єврейських 20 утриманців у рамках Голокосту, а частина померла з голоду та неналежних умов утримання. Історія частини закладів на території Дніпропетровщини де були вбиті утриманці ще досі залишається недослідженою, від так перед істориками стоїть задача вивчити ці досвіди.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Методологія дослідження.

Питання вивчення пам'яті про Другу світову війну в Україні має свої історіографічні традиції. Особлива актуалізація меморіальних практик відбувалася у роковини завершення війни. У цьому ключі є помітною робота Волковинського В. М., Шашаліної Є. П. [2] у якій проаналізовано будівництво найбільших пам'ятників героям війни, автори відзначають, що державні органи влади спочатку взяли на облік поховання радянських солдат, а згодом оголошувавсь конкурс на встановлення типових пам'ятників, у той же час на маргінесі залишалося питання централізованої меморіалізації пам'яті жертв. Говорячи про політику та принципи меморіалізації Денисенко Г. [3] зауважує,

що для радянської практики характерні акценти не лише на пам'ятних моментах, але і на вихованню та закріпленню патріотичних почуттів першопочатковими символами яких були прапори та зірки, а згодом і вічний вогонь. Ковальська-Павелко І. [4] вважає, що найбільш поширеними практиками комеморації в Україні є пам'ятники, музеї та меморіальні комплекси, сюди ж додаються відзначення пам'ятних дат. Спеціальне дослідження з вивчення практик пам'яті по відношенню до жертв геноцидів та масових розстрілів провела А. Киридон [5], вона відмічає, що на сучасному етапі практики пам'ятання характеризуються множинністю, поруч з цим іде процес декодування радянських культурних ландшафтів, демонтування пам'ятників радянської епохи та музеєфікація радянського минулого.

Отже, останні дослідження показали, що політика пам'яті є досить динамічною, значною мірою на неї впливають політичні фактори.

Дослідження виконано у руслі вивчення політики пам'яті про травматичні події Другої світової війни. У ході роботи було використано історико-генетичний метод, який дозволяє розкрити еволюцію політику пам'яті з моменту завершення Другої світової війни й до сьогодення. Історико-типологічний метод дозволив розділити політику пам'яті відповідно до різних типів жертв: людей з інвалідністю та психічнохворі. Використання перелічених вище методів дозволило повноцінно розкрити поставлену тему.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми

Основні виклики які на сьогодні стоять перед дослідниками практик комеморації про Другу світову війну є вивчення регіонального досвіду, окрім того вивчення досвіду комеморації різних груп жертв нацизму, зокрема таких, як люди з ментальними хворобами та інвалідністю. Певні кроки у цьому напрямку уже зроблено. Зокрема дана стаття є доповненням дослідження автора з цього питання[6].

Цілі статті:

- проаналізувати політику пам'яті на території Дніпропетровщини по відношенню до жертв нацистських злочинів;
- вивчити досвід пам'яті на місці масових захоронень людей з інвалідністю;
- вивчити досвід пам'яті на місці масових захоронень психічнохворих.

Виклад основного матеріалу:***Меморіальні практики на місці поховання утриманців будинків інвалідів***

На більшості місць масових поховань відразу ж після окупації та слідчих дій Надзвичайної державної комісії, за ініціативи місцевої влади, було встановлено пам'ятні знаки. Масові поховання були перетворені на місця пам'яті, біля них на початку травня публічно вшановували жертв проводили мітинги та покладали квіти. Потужна хвиля героїзації війни в СРСР у 1970-1980-х рр. сприяла тому, що на місцях масових поховань радянських воїнів та жертв нацизму почали зводитися сучасні меморіали. Яскравою ілюстрацією цього процесу створення нового пам'ятного знаку у с. Михайлівка Томаковського району Дніпропетровської області. Після завершення війни братську могилу утриманців дитячого будинку увінчував невеликий залізний обеліск з червоною зіркою, згодом на його місці збудували новий кам'яний обеліск, який був значно вищим, його також увінчувала червона зірка. У 1974 р. на могилі було встановлено залізобетонний пам'ятник із барельєфним зображенням фігур дітей [7 с. 133-134]. Цікавим є сам барельєф на ньому зовсім маленькі хлопчики та дівчатка ховаються за спиною старшого від них юнака, а маленька дівчинка від страху неминучої загибелі обіймає його. Хтось із дітей плаче, закриває обличчя рукою. Але що прикметно, візуально складається враження, що це фізично цілком здорові діти, жодного натяку на

те, що вони мають інвалідність. Зрештою і сам надпис біля пам'ятного знаку говорить: «Тут поховано 126 дітей Михайлівського дитячого будинку, по-звірячому розстріляні у березні 1942 р.» [7, с. 134]. Жодного слова про те за якою ознакою ці діти стали жертвами не вказано. Тому у непосвяченої людини складеться хибне враження про природу даного злочину.

Окрім того даний пам'ятник перетворився на місце урочистого святкування перемоги СРСР над Німеччиною. На початку травня біля пам'ятника збирались школярі та місцеві жителі, відбувався траурний мітинг та покладання квітів. У 1960-1970-х рр. місцеві школярі, учасники групи «Пошук» знайшли старшу сестру одного з хлопчиків, який був убитий у дитячому будинку. Вони розпочали з нею переписку, вона прислала фотографію свого брата та спогади про нього, окрім того написала декілька віршів про трагедію дитячого будинку. У віршах вона журливо оповідала про гірку долю дітей, про страх передчасної смерті та неможливість порятунку. Алегоричними фігурами віра виступають маленькі пташки, лише вони мають можливість підлетіти до оточених душогубами дітей і тільки вони можуть розповісти правду про той чорний день. Авторка віршів закликає класти на пам'ятник крихти хліба, щоб пташки прилітали на могилу і клювали їх [8].

У нашому розпорядженні є сценарій траурного мітингу «Ніхто не забутий, ніщо не забуто...» [9] точної дати його створення не вказано, але зважаючи, що серед присутніх на мітингу є священник, можна стверджувати, що це 2000-ні роки. Мітинг відкривається віршом радянського солдата О. Вайнштейна «Ні не збудемо ніколи». Скоріш за все, що цей вірш було написано невдовзі після звільнення села. Цей вірш став невід'ємним атрибутом усіх меморіальних подій. Автор – радянський солдат, висловлює гірке здивування про трагедію, яка розгорнулась на українській землі у роки окупації. Автор говорить, що звик на війні до смертей солдат, але його душу

розірвала на шматки історія про вбивства дітей. Далі двоє ведучих розповідають як склалася доля дітей у роки окупації. По суті маємо сукупний образ пам'яті місцевих жителів про вбивства дітей. З одного боку патетичні моменти про щасливих дітей в СРСР, а з іншого деталі останніх годин життя.

«1-ий ведучий. Пильно придивися, товарищу, і навіки вкарбуй в своїй пам'яті це зображення на пам'ятнику жертвам фашизму. Його автор, запорізький скульптор, Григорій Микитович Кропівко, увічнив частку людської трагедії, яка трапилася близько села Михайлівка в 1942 році.

2 –ий ведучий. В дитячому будинку села Михайлівки, що на Томаківщині у Дніпропетровській області жили й виховувались діти – сироти. Батьківщина замінила їм батьків, дбала про те, щоб здійснилися мрії юних. Адже в нашій країні немає знедолених дітей.

В жаркий червневий день 1941 року над Михайлівкою сходило сонце, але звістка, важка як свинець, про віроломний напад фашистської Німеччини, краяла й дитячі серця.

Все рідше чувся сміх дітей. А коли німці увійшли в село й зовсім замовк. В дитячому будинку поселився голод і холод. І зрозуміла дітвора, що насунулася біда. Діти зрозуміли, що німецькі загарбники несуть радянським людям знущання, кров і смерть. Коли якийсь малюк, прокинувшись вночі, просив їсти, його лякають: «Не кричи, а то прийде німець».

1-ий ведучий. А незабаром стало найстрашніше. Був березень 1942 року. Рано – вранці до дитячого будинку підкотили дві кінні підводи. Брязкаючи збруєю і гримлячи кованими чобітьми, німці ввалилися до дитячих спалень. Малюки від страху збилися в кутки, не розуміючи, чого хочуть від них ці злі люди. Перекладач, намагаючись надати обличчю лагідного виразу, сказав дітям: «Збирайтеся на нову квартиру. Пан комендант турбується про вас і хоче показати, як німці люблять дітей».

2-ий ведучий. В кінці села німці повернули колону до протитанкового рову. До свідомості старший дітей дійшло, яку «нову квартиру» приготували їм гітлерівці. Діти зрозуміли, що їх привезли на розстріл, і гнівний протест охопив дитячі серця. На порозі смерті діти співали про Батьківщину, яка дала їм щасливе дитинство. Так прощалися з життям юні патріоти» [9].

Наведена вище цитата значною мірою перегукується з документальними джерелами і досить вірно відтворює історичні події.

Завершувався мітинг віршами колишньої вчительки цієї школи Г. Ковальнової «Пам'яті невинних жертв». У ньому так само йдеться про щасливе життя дітей, які були «зігріті турботою вихователів та держави». У вірші коротко переказано день вбивства, закінчується вірш закликом до сучасників та нащадків.

«Катам – фашиста, що воюють з дітьми,
Нема пощади і нема прощення!
А пам'ять про невинні жертви людоїдів
В серцях людей із покоління в покоління!» [9]

Цікаво, що ніде у меморіальних практиках не згадується факт, що діти були з інвалідністю, що частина з них потрапила до дитячого будинку, бо їхні батьки померли в роки голодомору, чи стали жертвами репресій. Якщо про другу частину, автори меморіальних заходів, скоріш за все, не знали, то про перша точно була їм відома. Про те, цей факт замовчувався, як незручна деталь.

Меморіальні практики у с. Михайлівка є одними з найбільш поетизованих. Це поезія з низу, без високого складу, але це голоси, які відгукнулися на трагедію мешканців дитячого будинку. Без сумніву, той факт, що жертвами були діти, знайшов сильніше співчуття, про що і говорять вище перелічені факти.

Турбота з якою берегли пам'ять у Томаківському районі про вбивства дітей резонує з тим, як забули про схожий злочин, який стався через декілька днів у сусідньому селі. Де жертвами були пацієнти психоневрологічного диспансеру. Невідомим залишається місцезнаходження могили, відповідно жодних меморіальних практик не проводиться [10, с. 85].

Паралельно маємо приклад того, як сучасники намагаються зберегти пам'ять про місце злочину, навіть, якщо не встановлено місце поховання. За сприяння Об'єднаної єврейської общини України було локалізовано приблизне місце поховання єврейських утриманців Верхівцевського будинку інвалідів, на пам'ятному знаку вказано, що жертви євреї, проте не відзначено, що вони були утриманцями цього будинку. І лише близькість пам'ятного знаку до території даного будинку, натякає на те, що ці жертви Голокосту були його утриманцями.

Меморіальні практики на місці поховання ментально хворих пацієнтів.

Місцем упокою утриманців Васильківської лікувально-трудової колонії став цвинтар Дубовики. Саме на ньому в більш ніж десяти братських могилах ховали трупи померлих пацієнтів. Після захоронення могили в жодний спосіб не позначали, на них не насипали навіть пагорбів. Більшість поховань було виявлено під час слідства і рештки знесено до єдиної братської могили. Меморіалізація місця поховання розпочалася відразу після завершення судмедекспертиз та перепоховання. Відразу 1943 р. за ініціативи місцевого керівництва на могилі було зроблено високий земляний насип, який увінчував дерев'яний обеліск, що його виготовили місцеві теслярні [11, арк. 1]. Лікувально-трудова колонія, яка відновила свою діяльність після окупації, взяла шефство над могилою. Щороку в переддень свята Перемоги

співробітники та утриманці вшановували пам'ять убитих покладанням квітів [11, акр. 2].

На жаль, на сьогодні не встановлено місце поховання пацієнтів Ігреньської психіатричної лікарні. Відразу після деокупації території міста у 1943 р. розпочалося слідство, НДК було встановлено місця масових поховань, всього на території лікарні було локалізовано п'ять братських могил: одна на новому цвинтарі, дві по обидва боки дороги, що проходила територією лікарні, в басейні та в силосній ямі [12, б.а.]. Документально виявилось неможливо простежити, куди потім були перезахоронені останки. Судячи з тогочасної практики, їх повинні були би захоронити на цвинтарі. Свідок тих подій Раїса Кубара стверджує, що на ігреньському кладовищі була насипана висока могила, за якою свого часу доглядали співробітники лікарні. Проте у 1970-х рр. територію лікарні значно зменшили, а на місці цвинтаря було зведено новий мікрорайон. Очевидно, і братську могилу було знесено, хоча й зараз у цьому мікрорайоні можна побачити могили, які не втратили своїх ознак (пагорб, обеліск тощо).

Під час відбудови Ігреньської лікарні у другій половині 1940-х рр. за ініціативи її керівництва було проведено фотофіксацію того, що являла собою лікарня після відступу нацистів. З-поміж десятка фото зруйнованих приміщень виділяється два: це посічена кулями стіна, біля якої було розстріляно пацієнтів, а згодом в'язнів концтабору, та фото місцини, де спершу була одна з братських могил пацієнтів. Уже сам факт фіксації цих місць може говорити про прагнення їх меморіалізації хоча б у такий спосіб.

Могила у вигляді курганного насипу з обеліском у с. Дубовики проіснувала декілька десятиліть. Під дією екзогенних чинників насип почав просідати, а дерев'яний обеліск руйнуватися. У 1977 р. відбулись роботи з реконструкції могили, у технічній документації відзначено, що реконструкція

була приурочена до 50-ї роковини встановлення радянської влади. Хоча варто додати, що в цей час відбувалась планова реконструкція ЛТК. Очевидно, частину ресурсу з реконструкції спрямували на встановлення нового пам'ятника. Про це говорить той факт, що його було оздоблено такою ж глазурованою плиткою, як і контору ЛТК. У верхній частині стели було прикріплено меморіальну дошку, на якій містився напис російською мовою: «Тут поховано більше 200 осіб хворих ВОПЛ по-звірячому закатованих німецько-фашистськими окупантами у 1942 р.» [11, акр. 2].

У 1970-х рр. на території лікарні було споруджено пам'ятний знак, покликаний увічнити трагедію років окупації. Пам'ятник являє собою залізобетонний пілон, у верхній частині якого укріплено горельєфне зображення жінки похилого віку в хустинці, а в нижній — накладне барельєфне зображення двох рук, простягнутих угору, як символ передчасної та насильницької смерті пацієнтів.

Єдиним означеним простором пам'яті на території Ігреньської лікарні залишилося місце розстрілу останніх пацієнтів та в'язнів концтабору, який після ліквідації лікарні розташовувався на її території. На цьому місці у 1973 р. на кошти лікарні було встановлено пам'ятний знак, який було урочисто відкрито 8 травня. Це був цегляний, обкладений керамічною плиткою пілон на висоті 2,3 м від землі. На ньому було прикріплено гранітну дошку, де російською мовою написано: «Тут, на цьому місці, в роки Великої Вітчизняної війни німецькі окупанти розстріляли хворих та в'язнів концтабору» [13, б.а.]. Протягом декількох десятиліть, після завершення війни, це місце було пам'ятним, біля нього у травневі дні збирались співробітники, пацієнти, родичі загиблих, щоб віддати шану.

На початку 1980-х рр. у лікарні створено ще одне місце пам'яті — більш масштабне. У 1983 р. біля центрального в'їзду на територію лікарні

встановлено пам'ятник з офіційною назвою: «Жертвам фашизму, які були розстріляні на території лікарні під час Великої Вітчизняної війни». Автори монумента — скульпторка В. І. Щедрова та архітектор В. С. Поліжай. Валентина Щедрова — відома дніпровська скульпторка, ця робота вважається однією зі знакових у її творчості [14].

Монумент являє собою бронзову скульптуру військовополоненого, який падає і розриває огорожу концтабору, тримаючи в руках вирваний шматок колючого дроту. Висота скульптури 5,2 м. Вона встановлена на гранітній брилі з барельєфним зображенням чоловіків, жінки й дитини і спрямованими на них мечами катів. Ліворуч на стелі текст російською мовою накладними літерами: «Ніхто не забутий, ніщо не забуде» [13, б.а.].

У відкритому 1983 р. пам'ятнику простежується конкуренція пам'яті про жертв, яка полягала в тому, що психічнохворі поступилися місцем в'язням концтабору. Візуально цей монумент в жодний спосіб не свідчить, що одна з груп, яку він покликаний увічнити, є пацієнти лікарні — жертви націонал-соціалізму.

У 1990-ті рр. пам'ятник у с. Дубовики почав руйнуватися, відпадала плитка, а згодом почали вивалюватися шматки цегляної кладки. Зусиллями лікувально-трудової колонії пам'ятник було реконструйовано і знято плитку. На пам'ятнику розміщено табличку, де українською мовою написано: «Братська могила жертв фашизму 29 березня 1942 року».

Висновки. Отже, пам'ять про жертви нацистських злочинів на території Дніпропетровщини зберігалася та розвивалася не рівномірно. В окремих випадках могили жертв перетворювалися місця пам'яті, як у с. Михайлівка, де дитяча братська могила була у шкільному дворі. Ця могила і пам'ятник став невід'ємною частиною меморіального та культурного ландшафту села. В той час, як у с. Дубовики могила вбитих пацієнтів знаходилася на цвинтарі і не

перетворилася на пам'ятне місце. Випадок Ігреньської лікарні говорить про масштабне увіковічнення пам'яті при тому, що було втрачено (не знайдено) братську могилу. Масштаб пам'ятника на території цієї лікарні підкреслюється і масштабом самої організації – однієї з найкрупніших лікарень в СРСР і масштабом міста Дніпропетровська.

Паралельно з тим існують лакуни у пам'яті по нацистські злочини, адже існують місця масових поховань, які й дотепер не встановлені. Про те, приклад Верхівцевого всилає надію, що зусиллями істориків та небайдужих людей ці лакуни можуть бути заповнені.

Список використаних джерел

1. Грінченко Г. Г., Венгер А. Г. Масове знищення пацієнтів Ігреньської психіатричної лікарні впродовж 1941 – 43 рр.: цифри, люди, долі. *Вісник ХНУ імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки»*. Вип. 23. 2016. С. 60-70.
2. Волковинський В. М., Шашаліна Є. П. З історії спорудження перших пам'ятників героям Великої Вітчизняної війни на Україні. *Український історичний журнал* Київ, 1975. № 7. С. 114–124.
3. Денисенко Г. Г. Друга світова війна в пам'ятках історії та культури. *Наукові записки [Національного університету «Києво-Могилянська академія»]*. Київ, 2002. Т. 20: Історичні науки. Ч. 2. С. 24–27
4. Ковальська-Павелко І. Мілітарні комеморативні практики як складова історичної пам'яті українського народу про другу світову війну. *Грані*. 2020. № 15, С. 168-180. DOI: <https://doi.org/10.33287/11937>
5. Киридон А. Політика пам'яті в умовах демократії: вшанування жертв геноцидів та масових убивств. *Україна-Європа-Світ*. 2016. № 17. С. 216-236.

6. Грінченко Г., Венгер А. Архівно-слідчі справи щодо вбивства пацієнтів психіатричних лікарень окупованої Дніпропетровщини: історичне джерело, люди і пам'ять. Дніпро: Ліра, 2024. 528 с
7. Шейміна Н. «Братська могили дітей жертв нацизму (Михайліка) Дніпропетровська область.» Пам'ятки історії та культури Томаківського району (за матеріалами «Зводу пам'яток історії та культури України»). Дніпро, 2015. 133-134
8. Лист Сободах Антоніни Михайлівни до учнів Михайлівської школи. Експедиція «Мій рідний край». *Архів автора*.
9. Виховна година «Ніхто не забутий, ніщо не забуто...»
URL:<https://naurok.com.ua/vihovna-godina-niht-ne-zabutyi-nischo-ne-zabuto-280143.html> (дата звернення: 19.09.2025)
10. Венгер А. Нацистські злочини проти людей з особливими потребами. Випадок Томаківського району Дніпропетровської області Том 34 № 1. *Дослідження з історії і філософії науки і техніки 2025*. С. 83-92. DOI: 10.15421/272509
11. Паспорт братської могили жертв фашизму. Дніпропетровська область, Васильківський район, Миколаївська сільська рада, цивільний цвинтар с. Дубовики. Архів Дніпропетровського обласного центру з охорони історико-культурних цінностей.
12. Архів УСБУ у Дніпропетровській області, архівна кримінальна справа В. В. Гончарова та ін. Т. 1. № 17561.
13. Паспорт місця розстрілу хворих та в'язнів концтабору м. Ігрень вул. Красногородська. Архів Дніпропетровського обласного центру з охорони історико-культурних цінностей, б. а.

14. Тверська Л. Валентина Щедрова: Каталог. Дніпропетровськ. 1980.
15. Паспорт місця розстрілу хворих та в'язнів концтабору м. Ігрені вул. Красногородська. Архів Дніпропетровського обласного центру з охорони історико-культурних цінностей, б.а.